

ویژگی‌های تفسیری ابوالفتوح

در گفت و گو با حجت الاسلام و المسلمین سید محمد علی ایازی

بیّنات، کارکرد روایات در تفسیر ابوالفتوح رازی چگونه است؟ و محدوده استفاده ایشان در چه حدی است؟

سید محمد علی ایازی: تفسیر روض الجنان نخستین تفسیر فارسی شیعی است که به این گستردگی روایات پیامبر و اهل بیت را در تفسیر خود جای داده است. تعداد این روایات تقریباً مشخص شده است، یعنی حدود ۲۰۱۷ روایت از پیامبر و اهل بیت که گاهی تنها متن فارسی آن آمده و گاهی تنها متن عربی و گاهی متن عربی همراه با ترجمه فارسی. کارکرد این روایات متنوع است پاره‌ای برای بیان ثواب قرائت سوره و فضیلت آن آمده، و برخی در جهت شرح واژه‌ها و جمله‌ها، گاهی در سبب نزول، و روایاتی که به مناسبتی ذیل برخی از آیات آمده تا مصداقی از آیه را روشن کند یا مشکل و مبهمی را شرح دهد، یا برای بیان ناسخ و منسوخ و یا در تبیین احکام و تفصیل آنها نقل شده است. به همین جهت دایره استناد به روایات وسیع‌تر از تفسیر آیات می‌باشد.

بیّنات، با این که ایشان در مقدمه می‌گویند تفسیر قرآن تنها با اخبار اهل بیت (ع) ممکن است، چرا روایات نبوی زیادی را از صحابه‌ای چون ابو هریره، عمر بن خطاب، عبدالله بن عمر، عایشه و... نقل می‌کند؟

سید محمد علی ایازی: نقل روایات از صحابه با آنچه در مقدمه تفسیر بیان کرده منافات ندارد و شیوه همه مفسران پیش از او چون شیخ طوسی (م ۴۶۰) و همزمان با او چون طبرسی (م ۵۴۸) و پس از او حتی در میان معاصران مانند علامه طباطبایی در تفسیر المیزان چنین است، زیرا از چند جهت این اقوال تفسیری از صحابه مورد توجه می‌باشد:

۱. فرض بر این گذاشته شده که این مآثورات با ظاهر قرآن و روایات پیامبر و اهل بیت

تعارضی ندارد، لذا نقل آنها می‌تواند مؤید معنایی باشد.

۲. صحابه پیامبر معمولاً مطالب تفسیری را از خودشان نقل نمی‌کردند و کم‌تر جنبه اجتهادی داشته است، زیرا در دوره اول تفسیر بیشترین اتکای بیان معنای آیه بر اساس آموخته‌های پیامبر و فضای نزول آیه و آشنایی با لغت عصر نزول بوده است و اگر امر دائر، میان فهم نزول، به زمان نزول و دوره‌های متأخر باشد، تقدّم با فهمی است که در فضای نزول آمده و به عصر پیامبر نزدیک است. البته تأکید می‌گردد که این استدلال مبتنی بر این اصل است که تعارضی با روایات اهل بیت وجود ندارد و نقل موجب وثاقت شود (یعنی وثاقت متنی).

۳. روش ابوالفتوح در تفسیر، روش تقریبی بوده است. عصر و محیط زندگی ابوالفتوح در شهر ری اقتضای جامعیت و استفاده از همه منابع می‌کرده و همشهریان غیرمذهب را دعوت به خواندن تفسیر خود می‌کرده است.

بیّنات، مبنای ایشان در استناد به چنین روایاتی چیست؟

سید محمد علی ایازی: پس از روشن شدن این نکته که ابوالفتوح در بستر واقعیات اجتماعی و شرایط فرهنگی و سیاسی شهر ری و اهتمام به نشر تفسیری فارسی بر مذاق شیعه به این روش گام برداشته و سکونت وی در محیط اهل سنت در این شهر و شهرهای مجاور بوده و نیاز مخاطبان اهل سنت به چنین تفسیر فارسی بوده، لذا به روایات عامه استناد کرده است، این نکته علامه شعرانی را نمی‌توان از نظر دور داشت که وی در نقل روایات به موارد قدر مشترک بسنده کرده و نه پذیرش و اعتبار آنها.^۱

و لذا در موارد بسیاری، در صورتی که با روایات اهل بیت تعارض دارد به صراحت بیان می‌کند و یا روایاتی از آنها را ترجیح می‌دهد که با مذهب شیعه موافق و یا شاهد و مؤیدی داشته باشد.^۲

از طرفی گاهی از طریق نقد محتوایی آنها به ارزیابی و بررسی روایت می‌پردازد و طریق نقد سندی را در این دسته از روایات مد نظر قرار نمی‌دهد و یا اینکه قصص و حکایات انبیای گذشته را چون منشأ حکمی از احکام شرعی و یا مبنای عقیده‌ای نمی‌بیند برای شنیدن نقل می‌کند.

بیّنات، ابوالفتوح در شأن نزول، چه مقدار از روایات اهل بیت (ع) بهره برده و در شأن نزول‌های

متضاد چه کرده است؟

سید محمد علی ایازی: هر چند که از طریق اهل بیت روایات بسیار کمی در باب شأن نزول رسیده است، اما با توجه به گرایش کلامی ابوالفتوح در جاهایی که موافق با عقیده شیعه است از منابعی چون تفسیر طبری و تفسیر ثعلبی این روایات را نقل می‌کند یا اگر نقل مخالفی باشد با استناد به روایات اهل بیت آنها را مورد نقد قرار می‌دهد. عمده این روایات به مناسبت آیه ولایت، آیه کونوا مع الصادقین، آیه تطهیر و آیه اطعام طعام است، که تعداد آنها در مجموع زیاد نیست و بخشی از آنها در منابع عامه نقل شده و اتفاقاً چون موضع مجادله‌ای دارد سعی می‌کند از منابع اهل سنت استفاده کند.

و بالاخره روایاتی را از اهل سنت نقل می‌کند که جنبه پند و موعظه و عبرت دارد و لذا حساسیتی نشان نمی‌دهد که منشأ و منبع آن کجاست.

بیّنات، کارکرد بحث‌های کلامی در تفسیر ابوالفتوح چگونه و به چه مقدار است؟

سید محمد علی ایازی: بدون شک تفسیر روض الجنان از نمونه‌های بارز تفسیر کلامی در شکل تلطیف شده آن است. در شهر ری در عصر ابوالفتوح مباحث کلامی رونقی چندانی داشت و فرقه‌های مذهبی مختلفی زندگی می‌کردند. و از آنجا که این مذاهب آزادی نسبی داشته‌اند و درگیری و نزاع‌های موجود در سطح تبادلات فکری و علمی بوده (و نه زور و چماق و غوغاگری) از این رو در چنین شرایطی بستری مناسب بوده تا ابوالفتوح در نقد عقاید مختلف از معتزلیان گرفته تا افکار اشعری‌گری و مباحثی همچون موضوع امامت، عصمت پیامبران، عدل الهی، اراده و اختیار انسان و دهها موضوع کلامی پردازد و با شیوه مخصوص به خود از عقاید شیعه دفاع کند.

بیّنات، آیا مباحث کلامی این تفسیر جزء مباحث تفسیری به شمار می‌رود و یا مباحث حاشیه‌ای است؟

سید محمد علی ایازی: مباحث روض الجنان شامل هر دو بخش می‌شود، هم به تناسب آیه‌ای گفتمان کلامی به راه می‌اندازد و هم گریز می‌زند و یکبار از ذکر داستانی اخلاقی به موضوعی کلامی روی می‌آورد که معمولاً در این قسمت اشاره وار است.

بیّنات، آیا نظرات کلامی ایشان نظر مشهور امامیه است و یا مشرب خاصی دارد؟

سید محمد علی ایازی: تقریباً می توان نظرات ایشان را از نظرات مشهور علمای شیعه دانست و در این جهت روند بحث بیشتر متأثر از سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶) است. نمونه تفاوت را می توان در حجیت خبر واحد دانست که هر چند بحث کلامی نیست و به مباحث علم اصول مربوط می شود، اما طرح این موضوع در دستگاه فکری سید مرتضی در فضای کلامی ریخته شده و ابوالفتوح رازی و سید مرتضی برای نقد دسته ای از روایات اهل سنت بویژه در بخش عقاید به همین گرایش استناد می کند.^۳

بیّنات: آیا ابوالفتوح به ارتباط آیات و وحدت تألیفی سوره ها قائل است و چه مقدار بدان التزام دارد؟ سید محمد علی ایازی: ابوالفتوح رازی به تناسب و پیوستگی میان آیات اعتقاد دارد و بارها در شرح معنای آیه می گوید چون این آیات در مقام این سخن بود، خداوند این گونه سخن گفت که از این کلمات استفاده می شود که او به ترتیب توفیقی آیات متعهد است و این ترتیب و پیوستگی را بر وضع خاصی می داند.^۴ البته بحث را مطرح نمی کند و این تناسب را میان یک سوره با سوره دیگر قائل نیست و در این باره نظری ابراز نمی دارد، و از دسته بندی مجموعه ای آن گونه که سعید حوی در مقدمه کتاب «الاساس فی التفسیر» طرح کرده، مطلبی نیاورده است.

بیّنات: نظر ابوالفتوح در مورد مباحث علوم قرآنی مثل عدم تحریف، نسخ و... چیست؟

سید محمد علی ایازی: ابوالفتوح رازی قائل به صیانت قرآن از تحریف است و در تفسیر سوره حجر، آیه ۶ این نکته را به صراحت یادآوری می کند.^۵ در باب نسخ، وی آن را ازاله حکم ثابت به دلیل شرعی می داند^۶ و در ذیل آیه ۱۰۶ سوره بقره: ما ننسخ من آیه هم به امکان نسخ و هم وقوعش قائل است.^۷ در ذیل آیه سوره آل عمران به بحث محکم و متشابه می پردازد و این البته مباحث به طور اجمال می باشد. از مباحث دیگر ابوالفتوح رازی، اسباب النزول و کیفیت جمع قرآن، علم قراءات و اعجاز قرآن است که به تناسب آیات مربوطه دیدگاه خود را بیان می کند و یا طبق مبانی که پذیرفته، از دانش علوم قرآن در جهت تفسیر استفاده می کند مانند: اسباب نزول و قرائت که بدون ذکر دیدگاه از آنها استفاده می کند و طبعاً اگر معتقد به آن نباشد به این شکل گسترده استفاده نمی کند.

سید محمد علی ایازی: مباحث علوم قرآنی که در برخی تفاسیر متداول است که در آغاز کتاب بیاید نیامده است. روش ابوالفتوح طرح این مباحث به مناسبت آیات است. البته برخی از مسائل علوم قرآنی از لابلای سخنان او فهمیده می‌شود و این گونه نیست که به صراحت بیان کرده باشد، یا به این صورت است که به صورت مبنا پذیرفته و بر اساس آن تفسیر کرده است مانند علم تناسب و اسباب نزول.

بیّنات، علت استفاده ابوالفتوح از حکایات، قصص و اشعار پند آموز در ذیل آیات چیست؟

سید محمد علی ایازی: نباید فراموش کرد که تفسیر روض الجنان، تفسیری تربیتی و هدایتی و به اصطلاح متقدمان واعظانه است. طبعاً به نقل داستان و قصه علاقه خاصی نشان می‌دهد و به مناسبت و بی مناسبت آن گونه که در مجالس وعظ و تذکیر که بیان مقدمه و شرح داستان، شنونده و مخاطب را آماده تذکری می‌کنند، داستانی را می‌آورد و نتیجه گیری می‌کند. گاهی از تمثیلات آنچه موجب عبرت و تنبیه است استفاده می‌کند، یا حکایاتی از سالکان و عارفان به استشهاد می‌آورد تا توجه خواننده را به خود جلب کند. از اخبار و آثار مشایخ صوفیه و به قول خود اصحاب اشارت نیز نقل می‌کند. به همین دلیل حجم انبوه این حکایات، در قصص پیامبران، قصص اسرائیلی و احوال مؤمنان کاملاً نمایان است. از روش‌های قابل توجه او تصویر پردازی و تجسم بخشیدن به معانی اخلاقی و پندها است و به همین دلیل اهمیاتی به صحت و سقم این دسته از اخبار ندارد.

از سوی دیگر در عهد ابوالفتوح رازی قصه‌های تمثیلی و حتی اسطوره‌ها رواج بسیار داشت، داستان ابراهیم و سلامان، بلوهر و بوز است از این نمونه‌ها است که چون متضمن اصول ایمانی و عقیدتی است و از ماهیت معنوی و مقدس برخوردار است به قصد آموزش افراد جامعه و ساختن اعتقاد نقل می‌کرده‌اند، به این ترتیب می‌بینیم که ابوالفتوح ابایی ندارد که انواعی از این قصه‌ها را که حتی با عقل ناسازگار است، نقل کند.

بیّنات، آیا این روش در میان مفسران شیعه سابقه داشته است؟

سید محمد علی ایازی: در میان تفسیرهایی چون کشف الاسرار، حقائق التفسیر، بصائر یمینی و تاج التراجم از تفاسیر فارسی این دوران از این قصه‌ها آمده، ولی در تفاسیر شیعی دیده نشده است و حتی در دوره‌های بعدی هم به جز در تفسیر گازر و تفسیر شریف لاهیجی

حکایات در شکل گسترده نیامده است.

بیّنات، در تفسیر ابوالفتوح چقدر و چگونه از روش تفسیر قرآن به قرآن استفاده شده است؟ سید محمد علی ایازی: ابوالفتوح به شکل معمولی و نه فوق العاده از تفسیر قرآن به قرآن استفاده می‌برد. این عمل گاهی برای مشخص کردن مراد واژه، است. گاهی برای فهم واژه از تکرارهای چند واژه و قبل و بعد آنها سود می‌جوید تا معنای آن را، یا موارد استعمال را مشخص کند^۹ و گاهی از معنای ضد یک واژه برای تبیین قلمرو معنا استفاده می‌کند. اما در برخی موارد از شباهت‌های معنایی سود می‌جوید. مثلاً در جایی از امداد در مال و بنین (آل عمران، ۳/ ۱۷۸) سخن می‌گوید: این امداد را با موضوع استدراج در جای دیگر (رعد، ۱۳/ ۲۳) مقایسه می‌کند و حقیقت مال بخشی به کفار را با آیه ائما نملی لهم لیزدادوا ائماً مقایسه می‌کند.^۹

بیّنات، در تبیین مراد آیه چقدر از این روش استفاده کرده است؟

سید محمد علی ایازی: محوریت مهم تفسیر قرآن به قرآن در جمله‌ها و پیام کلی آیه است که با آیات دیگر تبیین می‌شود، کاری که متأخران در تفسیر قرآن به قرآن کرده‌اند و گرنه تفسیر واژگانی با استفاده از موارد مشابه از گذشته‌های بسیار دور سابقه داشته است. ابوالفتوح در مواردی از این شیوه استفاده می‌کند، هر چند این موارد کم نیست اما آشکار هم نیست. مثلاً در تفسیر آیه و حُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ (عادیات، ۱۰۰/۱۰) و حاصل آنچه در دل‌هایشان باشد آشکار کنند، می‌خواهد روشن کند چرا آشکار می‌کنند و در چه زمانی اتفاق می‌افتد. اگر پرسیده شود که این آشکار شدن در قیامت است، اما این پرسش مطرح است که چرا آشکار می‌شود، ابوالفتوح از آیه‌ای دیگر استشهاد می‌آورد که در آن روز همه چیز آشکار می‌شود: یوم تبلی السرائر (طارق، ۹۸/۹).

بیّنات، آیا ابوالفتوح به این روش به عنوان یک روش مستقل نظر دارد و یا با روش‌های دیگر

تفسیری تلفیق کرده است؟

سید محمد علی ایازی: ابوالفتوح رازی تفسیر قرآن به قرآن را به صورت مستقل طرح کرده است، اما این گونه نبوده است که بخواهد درباره این روش سخن بگوید و درباره اهمیت آن تأکیدی بیاورد، چنانکه در لابلای بحث‌های موضوعی از آن استفاده می‌کند، اما جالب توجه‌ترین مورد استفاده از این روش، استفاده از تفسیر قرآن به قرآن برای فهم موضوعی است

یعنی معین کردن موضوع و تعیین مصداق. مثلاً اگر بخواهد درباره ولایت، تطهیر، اراده و اختیار و نفی جبر و تفویض سخن بگوید به آیات دیگر استشهاد می‌کند. به عنوان نمونه برای اینکه مشخص کند مصداق: عبس و تولی کیست، چون کسانی گفته‌اند: عبس پیامبر است، به آیات دیگری چون و لو كنت فظاً غليظ القلب (آل عمران، ۳/۱۵۹) و انك لعلى خلق عظيم (قلم، ۶۸/۴) تمسک می‌کند که پیامبری که این اوصاف را دارد معنا ندارد عبوس باشد. و این شیوه به جز تفسیر موضوعی است و نباید تفسیر قرآن به قرآن را برای کشف مصداق کلام یا جایگاه موضوع با تفسیر موضوعی اشتباه گرفت.^{۱۰}

بیّنات، تفسیر و کشف مراد آیه با استناد به روایت در این تفسیر از چه جایگاهی برخوردار است؟ سید محمد علی ایازی: تفسیر آیات با استناد به روایات در تفسیر ابوالفتوح بسیار فراوان است و فکر می‌کنم از بارزترین روش‌های قابل قبول در این تفسیر باشد. او به حق از تفسیر روایی سود می‌جوید و در اشکال مختلف روایت را وسیله فهم، و تفصیل معنای آیه قرار می‌دهد. این استفاده در ابعاد مختلفی مورد توجه ابوالفتوح رازی می‌باشد و از آن جمله اسباب النزول.

بیّنات، تفسیر ابوالفتوح چه مقدار از تفاسیر قبل از خودش متأثر بوده و چه مقدار مباحث ابداعی و ابتکاری دارد؟

سید محمد علی ایازی: بدون شک ابوالفتوح رازی به منابع پیش از خود توجه داشته است. استفاده گسترده از لغت، حدیث، تاریخ، قصص و تفسیر بدون استفاده از منابع پیشین نیست. برخی از منابع او مشخص است مانند: تفسیر طبری، تفسیر الکشف و البیان ثعلبی، کتاب العین، معانی الاخبار، تنزیه الانبیاء و برخی تفاسیر و منابع با مقایسه و تطبیق به دست می‌آید مانند: تبیان شیخ طوسی، سیره ابن هشام و احتمالاً کشاف زمخشری، و البته برخی تشابه‌ها میان روض الجنان با برخی تفاسیر هم عصر او می‌باشد (مانند مجمع البیان) که محتمل است از منابع ثالثی باشد و کسانی که گفته‌اند این تشابه محتوایی وجود دارد، توجه نکرده‌اند که دقیقاً همان عبارات و محتواها در منابع پیشین از آن وجود دارد و ممکن است ابوالفتوح رازی از آن منابع استفاده کرده باشد، به هر حال بیشترین منابع ابوالفتوح رازی به جز کتاب‌های روایی شیعی، تفسیر طبری و تفسیر ثعلبی است.

از سوی دیگر به دلیل توجه و استقبال از این تفسیر در مجامع شیعی، تفسیرهای پس از وی بویژه تفسیر گازر و منهج الصادقین از این تفسیر متأثر شده بلکه بازنویسی یا تلخیص شده‌اند.

بیّنات، ابوالفتوح چه مقدار در تفسیر آیات مربوط از مقام ولایت و امامت اهل بیت دفاع می‌کند؟

استاد ایازی: رازی در روض الجنان به شکل متمایزی از اهل بیت دفاع می‌کند و این دفاع گاه به صورت مستقیم و علنی است و گاهی به صورت نقد مخالفین، نقد علمی، سیاسی و تاریخی است و گاهی به صورت غیرمستقیم است. مثلاً در جاهایی با ذکر واقعه‌ای تاریخی درباره صحابه عملاً می‌خواهد نشان دهد که آنها معلومات لازم برای مرجعیت دینی را نداشته‌اند.

بیّنات، چرا ابوالفتوح در برخی موارد با بیان حکایت، روایت و یا القاب خاص به تطهیر صحابه مانند خلفا می‌پردازد؟

سید محمد علی ایازی: نقل این تعبیرها یا ذکر اقوال با بیان القاب خاص به معنای تطهیر برخی صحابه نیست، بلکه به معنای همدلی و همراهی با اهل سنت، مردمی که در شهر او زندگی می‌کردند و از تفسیر او استفاده می‌برده‌اند می‌باشد. ابوالفتوح رازی نظریات کلامی خود را در قالب گفت و گو و طرح دیدگاه مطرح می‌کند، نه با فحاشی و جبهه‌گری تند، که نه با مذاق اهل بیت سازگار است و نه این روش کارساز می‌باشد.

۱. روض الجنان، ۱/ ۲۶-۲۷، با مقدمه ابوالحسن شعرانی بر چاپ اسلامیة.

۲. ر. ک: همان، ۹/ ۱۵۹.

۳. همان، ۱۸/ ۱۸.

۴. به عنوان نمونه، ر. ک: همان، ۵/ ۲۰۵.

۵. همان، ۱۱/ ۳۱۱.

۶. همان، ۲/ ۹۲.

۷. همان/ ۱۰۱-۱۰۲.

۸. به عنوان نمونه، ر. ک: همان، ۲/ ۳۷۸، در معنای خیر در آیه زانه لخب الخیر لشدید.

۹. همان، ۱۴/ ۳۰.

۱۰. این جانب در مجله پیام قرآن، به صورت مشروح موارد تفاوت این روش با تفسیر موضوعی را شرح داده‌ام.